

ДИСКУСИИ

ВИДОВЕ НАСЕЛЕНИ МЕСТА В БЪЛГАРИЯ И НАСОКИ В ТЯХНОТО РАЗВИТИЕ

Николай Мичев

Бързото развитие на производителните сили и големите промени в териториалното разпределение на производството, които се извършиха в нашата страна през годините на народната власт, дадоха дълбоко отражение върху географското разпределение на населението, а оттам на типологията и характера на населените места. В резултат на това бяха взети административни мерки за привеждане на отделните видове селища в съответствие с тяхното ново положение. Направеното в тази насока обаче е недостатъчно. Една от главните причини за това е, че все още не е разработен достатъчно въпросът за същността на отделните видове населени места и насоките на тяхното развитие.

До 9 септември 1944 г. основни видове селища в нашата страна бяха градовете, селата и махалите (колибите). Изключение правеха само няколко гари и манастири, които бяха признати за самостоятелни селища. Това се вижда и от списъка на ЦСУ за предварителните резултати от преброяването на населението на 31. XII. 1946 г., според който в страната е имало 106 града, 4631 села, 1329 махали и колиби, 15 гари и 5 манастира. Разселението на населението в България обаче далеч не се покриваше с официално признатата селищна мрежа, а между отделните видове селища не съществуваше ясно изразена количествена и качествена граница. Така например редица градове, като Клисурса, Девин, Тополовград, Ахтопол, Момчилград, Златоград, Кула и др., не превишаваха по брой на населението си, по външен облик, а в много отношения и по стопански живот големите села. Причините за това се криеха главно в обстоятелството, че преобладаващата част от градовете са обявени за такива още преди Освобождението или преди преминаването им в пределите на България, а при обявяването на градовете турската власт се е базирала изключително на административното им положение. Почти на същия принцип е ставало обявяването на градовете (на брой 16) през периода на капитализма.

Между селата, от една страна, и махалите (колибите), от друга, също нямаше ясно разграничение. Много от колибите и махалите по брой на населението си значително надминаваха малките села, а по външен облик по нищо не отстъпваха на тях. Така например с. Еленците от бившата Дряновска околия според преброяването на населението на 31. XII. 1934 г. е имало 50 ж., а к. Плачковци от същата околия — 745 ж., с. Болтата и к. Армените от бившата Габровска околия са имали съответно 129 ж. и 634 ж., с. Димитрово и м. Старо селище от бившата Исперихска околия — съответно 28 ж. и 1097 ж., с. Дреновица и м. Гега от бившата Петричка околия — съответно 57 ж. и 503 ж. и т. н.

Съществуваша големи различия и в начина на преброяването (регистрацията) на махалите (колибите). В Габровско, Дряновско, Еленско, Търновско и по-малко другаде те се брояха като самостоятелни селища, а в Троянско, Тетевенско, Ботевградско, в Източните Родопи, западните погранични области и др. — в по-

вечето случаи в сборни села и махали. А броят на неофициално признатите съставни махали и колиби е бил около два пъти по-голям от броя на самостоятелно броевите от статистиката махали и колиби.¹

Голяма непоследователност съществуваше и при обявяването на гарите и манастирите за самостоятелни селища. При приблизително еднакво положение едни от тях се третираха като самостоятелни селища, а други се числяха към близки градове и села.

Освен съставните махали (колиби), по-голямата част от гарите и манастирите за самостоятелни селища не бяха признати и единичните пръснати дворове, чифлиците, хановете, населените места край мините и фабриките, обитаемите през лятото курортни и каракачански населени места, хижите, спасителните домове, земеделските училища и болниците извън градовете и селата и др.

Развитието и концентрацията на промишленото производство предимно в градовете и кооперирането и механизирването на селското стопанство през годините на народната власт предизвикаха голям приток на работна ръка от селата към градовете. В резултат на това през периода 1946—1963 г. населението на градовете (без обявените след 1946 г.) нарасна с 89,6%. Освен това през този период бяха обявени 14 нови града. Към края на 1964 г. по данни на ЦСУ от всички градове в страната 9 са имали население до 3000 ж., 14 града — от 3000 до 5000 ж., 44 града от 5000 до 10 000 ж., 32 града — от 10 000 до 20 000 ж., 20 града — от 20 000 до 50 000 ж., 10 града от 50 000 до 100 000 ж. и 5 града — над 100 000 ж. Значително намалю и относителният дял на селското стопанство в общата стопанска структура на всички градове. Независимо от това през 1956 г. в селското стопанство на 10 града е било заето от 50 до 80% от активното им население, а на 34 града — от 25 до 50%.²

От приведените по-горе данни се вижда, че все още значителен брой от градовете не отговарят в пълния смисъл на понятието «град», тъй като са малки и голяма част от тяхното население изкарва прехраната си от селското стопанство. Това налага в бъдеще при обявяването на новите градове да се предявяват по-големи изисквания. Преди да се спрем на този въпрос, ще направим кратък преглед на основните критерии, при които се обявяват градовете в другите страни.

В капиталистическите страни като основни критерии при обявяването на градове се използват или големината, или административните функции, или външният облик на селището. При отделни селища решаващо значение е имало историческото минало (бивши административни и религиозни средища) и пазарното значение.

В Дания за град се приема всяко селище, което има над 250 ж., в Канада — над 1500 ж., в Португалия — над 2000 ж., а в САЩ — над 2500 ж.; във Франция и Люксембург за град се приема цялото население на общината, ако в нейното административно ядро живеят над 2000 ж.; в ГФР за градове се обявяват общините, които имат над 2000 ж., в Белгия и Австрия — над 5000 ж., в Швейцария и Гърция — над 10 000 ж., в Холандия — над 20 000 ж.; в Турция всички административни центрове на провинции и окръзи заедно със селищата над 5000 ж. се обявяват за градове; в Англия, Чили, Австралия и др. има официално установени традиционни списъци на градовете, които не са съобразени нито с големината, нито с административното положение, нито пък с производствените функции.³

В социалистическите страни като основен критерий при обявяването на новите градове се използват производствените функции на селищата. И това не може да бъде другоаче, тъй като в условията на социализма градовете играят ръководна и организаторска роля в построяването на комунистическото общество, превръщат се в най-подходящи места за концентрация на промишленото производство и в сре-

¹ Вж. Ан. Ст. Разбойников — Видове населени места в България, Изв. на Българ. геогр. д-во, кн. I, 1933, с. 351, София, 1933.

² С обявяването на новите 23 града след 1956 г. броят на градовете с висок процент заети лица в селското стопанство отново се увеличи.

³ По С. А. Ковалев — Сельское расселение, Москва, 1963, с. 17—18.

дища на стопанска, културно-просветна и административно-управленческа дейност, а оттам и в места за концентрация на по-голямо население. Поради това, вместо да се намират в антагонистични противоречия със селата, те подпомагат тяхното развитие.

В Чехословакия за градове се обявяват селищата с население над 1000 ж., а в Полша и ГДР — с население над 2000 ж.¹ Това се обяснява със сравнително малкия относителен дял на селското стопанство всред другите народностопански отрасли (особено по отношение на промишлеността) и наследената от миналото гъста мрежа от малки селища. В Съветския съюз за отделните съюзни републики се използват различни количествени критерии. В РСФСР например през 1957 г. е издаден указ на Президиума на Върховния съвет, според който за нови градове могат да се обявяват само селища, които са израснали в културни и промишлени средища, имат над 12 000 ж. и не по-малко от 85% от населението им са работници, служители и членове на техните семейства. От 1956 г. в УССР за нови градове се обявяват селищата с население не по-малко от 10 000 ж., от които преобладаващото мнозинство да са работници, служители и членове на техните семейства.

В РСФСР към градското население се числи и населението на работническите селища, а в УССР — населението на селищата от градски тип и на работническите селища. При обявяването на нови работнически селища в РСФСР се изисква те да имат 3000 ж., от които не по-малко от 85% да са работници, служители и членове на техните семейства. Изключения се допускат само в районите на Крайния Север и Далечния Изток. Изискванията за обявяване на селище от градски тип в УССР са: селището да има над 2000 ж. и 60% от жителите му да са работници, служители и членове на техните семейства, а за работническо селище — над 500 ж. и повечето от жителите да са заети в промишлеността, транспорта или в совхозите.²

Обявяването на градовете в България се е извършвало и продължава да се извършва без предварително определени по законодателен ред количествени и качествени показатели. За нови градове обикновено се издигаха села, които изпълняваха административни функции (центрове на околии) или представляваха ясно открояващи се пазарни и занаятчийски (в отделни случаи и транспортни) средища на група села и имаха до известна степен добре оформен в благоустройствено отношение център. Изключение от това са правила Димитровград, Мадам Рудозем, които са обявени за градове въз основа на промишленото им развитие, и 15-те града, обявени през 1964 г. на Осмата юбилейна сесия на Четвъртото народно събрание. Големината на селищата при всички случаи обикновено е играла второстепенна роля. При обявяването на последните 15 града се е изхождало те да бъдат стопански центрове на група селища, да имат изграден център с необходимия минимум административни, културно-просветни, битови и търговски сгради и заведения, 60—80% от жилищния им фонд да е нов, да имат съществуваща промишленост или е целесъобразно да бъде създадена такава в най-близко бъдеще и да имат население най-малко 3500—4000 души.³

Ако се изходи от приетите количествени критерии в Чехословакия или в ГДР и Полша, в нашата страна би следвало да се обявят за нови градове съответно още над 1700 и 500 селища. Ако обаче се изходи от приетите със закон изисквания в РСФСР или УССР, не само в близко бъдеще нито едно село не ще може да бъде обявено за град, но и 50% от сегашните наши градове не ще отговарят на изискванията за град. От това следва, че възприетите количествени критерии в тези страни не са приемливи за нашите условия, поради което при обявяването на нови градове

¹ Вж. М. Енев и Д. Колева — Нови градове и селища от градски тип, в-к Раб. дело, бр. 252 от 8. IX. 1964 г.

² Вж. С. А. Ковалев — Сельское расселение, Москва, 1963, с. 19—20.

³ Вж. М. Енев и Д. Колева — Нови градове и селища от градски тип, в. Работническо дело, бр. 252 от 8 септември 1964 г.

у нас трябва не да се заимствуват, а да се установят и утвърдят със закон по-подходящи количествени критерии.

При обявяването на новите градове у нас за основни критерии трябва да се използват както производствените функции на селищата, така и тяхната големина. Градът като център на съсредоточаване на неселскостопанско производство и основно средище за осъществяване на културни, политически и стопански връзки трябва ясно да се откроява от другите видове селища. Наред с това той трябва да бъде достатъчно голям, за да може в него да се разгърне съвременно жилищно строителство и да се развие в пълен размер комуналното стопанство и мрежата на социално-културните заведения. По Директивите на Осмия конгрес на партията за развитието на страната до 1980 г. се предвижда промишленото производство да се увеличи 6,5 — 7 пъти при увеличаване производителността на труда около 4 пъти, а селскостопанското производство — около 2,5 пъти при увеличаване на производителността на труда в него около 5 пъти. Това означава, че при едно правилно и целенасочено съсредоточаване на новите промишлени мощности малките градове могат бързо да увеличат населението си и съответно да намалят относителния дял на заетата си в селското стопанство работна ръка и редица села да се издигнат в градове. Независимо от това изискванията при обявяването на градовете е уместно да се повишат. Според нас за нови градове трябва да се издигат ония селища, които са се превърнали в стопански центрове на икономикогеографски микрорайони, имат не по-малко от 5000 ж.¹, 75% от активното им население да работи извън сферата на селското стопанство и да показват перспективност в своето развитие. По-големи изисквания през следващите едно-две десетилетия не са необходими, тъй като селското стопанство на градовете ще продължи да заема важно място в изхранването на тяхното население с пресни и трудно превозими земеделски и животновъдни произведения, респективно да дава препитание на значителен брой работна ръка.

От 1964 г. у нас се въвежда нов вид селища — селища от градски тип. Тези селища (на брой 40) представляват междинно звено между градовете и селата. Те имат от 3000 до 8000 жители. Повечето от тях са превърнати или са в процес на превръщане в стопански ядра на група близки села и махали. При обявяването им се е изхождало главно от възможностите за перспективното им развитие и от техния външен облик, а не от сегашната им функционална структура. На сегашния етап от икономическото развитие на нашата страна това има редица преимущества, но същевременно то може да доведе и до редица неудачи. Възможно е например при издигането по този начин на някои селища от градски тип да не се отчетат напълно обективните условия за тяхното перспективно развитие или да надделят субективни фактори. При подобно положение селището не ще се превърне в град и ще остане да възспира развитието на близко разположените до него села. Във връзка с това е уместно бъдещите селища от градски тип да се издигат само въз основа на постигнати резултати и определени със закон критерии. При обявяването на селищата от градски тип според нас трябва да се изисква те да имат най-малко 3000 ж. и 60% от активното им население да е заето на работа извън селското стопанство и в благоустройствено отношение да се доближават до градовете.

От 1953 г. са обявени със закон 8 населени места в промишлени селища, а от 1957 г. — две в минни селища. Това са работнически селища, израснали в близост до големи рудници и мини. Те имат от 172 до 1730 ж. (1956 г.). Преобладаваща част от населението им работи в рудодобивната и каменновъглената промишленост. Подобно на тези селища в страната има и други населени места, но те не са признати за самостоятелни промишлени селища. Налага се всички те да се проучат основно и на ония от тях, които отговарят на изискванията, да им бъдат дадени права на промишлени селища. При обявява-

¹ Същият количествен критерий се възприема и от Ив. Велчев. Вж. Ив. Велчев — Класификация и географско разпределение на градовете в България, Сборник в чест на Йордан Захариев, София, 1964, с. 119.

нето обаче на новите промишлени селища е необходимо да се въведе определен критерий. Според нас в бъдеще за промишлени селища трябва да се издигат населени места, които имат поне 500 ж. и най-малко 85% от активното им население да е заето в промишлеността. Минните селища по същество не се отличават от промишлените селища, поради което не е уместно те да се третират като отделен вид селища.

През последните години като ясно обособен вид населени места се наложиха планинските и морските курорти. Част от тях вече имат постоянно население, водят самостоятелен стопански живот и биха могли по законодателен ред да се издигнат в отделен вид селища-курорти.

Най-разпространен вид селища у нас са селата — 4557 (1956 г.). Преобладаващата част от тях са купни. Съставни села (административно обединяващи отделни махали и колиби) се срещат само в планинските райони и особено много в Източните Родопи и западните погранични области. През 1956 г. по големина селата са се разпределяли по следния начин: до 1000 ж. — 2837 села, от 1000 до 2000 ж. — 1168 села, от 2000 до 3000 ж. — 339 села, от 3000 до 4000 ж. — 113 села, от 4000 до 5000 ж. — 50 села, от 5000 до 6000 ж. — 25 села, от 6000 до 7000 ж. — 14 села, от 7000 до 8000 ж. — 6 села, от 8000 до 10 000 ж. — 1 село и над 10 000 ж. — 4 села.

През годините на народната власт в общия брой на селата настъпиха значителни изменения. По отношение на големината и външния си облик обаче селата претърпяха големи промени. Известно е, че преди 9 септември 1944 г. нашето селско стопанство имаше дребнособственически характер и беше извънредно слабо механизмирано. Бавното развитие на промишлеността при сравнително големия естествен прираст беше причина в селското стопанство да се поддържа голяма скрита безработица. По тези причини макар и бавно селата непрестано увеличаваха населението си. По-големи възможности в това отношение имаха полските села, при които обработваемите земи непрестано растяха за сметка на мерите и гасищата, а селското стопанство чрез увеличаване на площите на лозята, зеленчуците, техническите култури и подобряването на породния състав на домашните животни придобиваше по-интензивен характер. След кооперирането и въвеждането на широка механизация в селското стопанство селата започнаха да дават голям брой работна ръка, предимно от младите трудоспособни възрастови групи, за градовете. Поради това тяхното население започна бързо да намалява и застарява. През следващите години в резултат от нормализирането на възрастовата структура на населението и по-нататъшното механизация на трудовите процеси селата със чисто селскостопанска специализация още повече ще намалят броя на жителите си.

Намалението на средната големина на селата стана причина значителна част от жилищния фонд (над 40% от който е обновен и качествено подобрен през годините на народната власт) да остане недостатъчно използван, а в културно-битовото обслужване на населението и благоустрояването на малките села да се явят редица затруднения. Във връзка с това изниква въпросът за големината на бъдещите села. От производствена гледна точка селата с население от 1000 до 2000 ж. в полските райони и от 500 до 1000 ж. в полупланинските и планинските райони като съставни звена на ТКЗС (ДЗС) се явяват с благоприятна големина. За създаването обаче на близки до равнището на градовете условия за благоустрояване, културно, просветно, битово, медицинско и друго обслужване отделните села е необходимо да имат над 3000 ж. Анализирайки организационно-производствените функции на ТКЗС (ДЗС) и необходимостта от създаване в селата на близки до градските условия за живеене, ние идваме до заключение, че тяхната най-подходяща големина (отнася се за селата с чисто селскостопанска дейност) в полските райони е от 2000 до 5000 ж., а в полупланинските и планинските райони — от 750 до 1500 ж. Тази големина за всички села може да се постигне, макар и за по-продължителен период, по пътя на групирането на малките села в по-големи и чрез стимулиране с неселскостопански производствени отрасли на тези от тях, които имат по-ограничени сел-

скостопански възможности. Последното особено много важи за полупланинските и планинските села, много от които биха могли да достигнат средната големина на полските села.

Възникването и развитието на махалите (колибите) у нас е свързано с екстензивния дребнособственически начин на обработване на земята и отглеждане на селскостопански животни при планински и полупланински условия. Тези селища, които до неотдавна представляваха най-подходяща форма на селскостопанско разселение, след кооперирането на земята и въвеждането на модерна техника при нейното обработване започват да спъват по-нататъшното развитие на селското стопанство и да ограничават възможностите за рязко подобряване на материалните и културно-битовите потребности на населението. Поради това тяхното население намалява с бързи темпове. Малките махали (колиби) започват вече да изчезват, а в резултат на силно нарушената възрастова структура на населението (относителният дял на населението от млада и средна възраст е извънредно занижен) през близките години ще започнат масово да изчезват и по-големите махали. Тяхното изчезване по принцип е положително явление. То обаче става в полза на градовете и селищата от други райони, което води до разстройване на нормалната работа на местните ТКЗС и до неоправдано намаляване на селското население, а в отделни случаи и до обезлюдяване на годни за селскостопанска дейност райони. Това изисква да се вземат бързи и ефикасни мерки за специализиране на ТКЗС към отглеждане на най-подходящите за местните природни и стопански условия земеделски култури и животни по пътя на подпомагане и поощряване от страна на държавата или по пътя на превръщането им в ДЗС (евентуално в ДГЗС) и да се стимулира тяхното повсеместно групиране в купни села. Тъй като махалите (колибите) като отделен вид селища през следващите едно-две десетилетия се очаква почти напълно да излезат, не е необходимо да се определят по законодателен ред количествени и качествени критерии за тяхната същност. Уместно е обаче всички по-големи махали (колиби), които се очертават като ядра за заселване на останалите селища, да се преименуват в села.

В настоящия момент в страната има 10 гари (в смисъл на гарови селища).¹ От тях две имат население до 100 ж., една — 404 ж., три — от 500 до 1000 ж. и четири над 1000 ж. (1956 г.). Ако направим анализ на функционалната структура на гаровите селища, ще установим, че развитието на повечето от тях е свързано с промишлеността или селското стопанство, а не с транспорта. За обслужването на една средно голяма възлова гара обикновено са необходими не повече от 100 — 150 лица, което означава, че ако всички те заедно със семействата си живеят в гаровото селище, последното ще има население до 500 души. Това обстоятелство е уместно да се използва за количествен критерий при определяне на максималната големина на гаровите селища. Като минимална големина на гаровите селища може условно да се приеме постоянното местоживеење поне на две домакинства в самостоятелни жилищни сгради, и то при условие, че населеното място показва перспективи на развитие във връзка с обслужването на железопътния транспорт. При обявяването на гаровите селища трябва да се държи сметка и за тяхното отстояние от близките градове и села. Повечето от гаровите селища са възникнали в непосредствена близост до съществуващи градове и села и при разрастването си или напълно са се слели, или са се обособили в близко разположени на тях съставни квартали. Обявяването на тези населени места в гари очевидно е нелогично. Известна част обаче от гаровите селища са разположени на повече от 2—3 км от съседни градове и села, свързани са тясно с обслужването на железопътния транспорт и водят самостоятелен живот, поради което административното им присъединяване към други селища е неоправдано. Според нас за гари е уместно да се обявяват населените места, свързани с обслужването на железопътния транспорт, имащи до 500 души население и отдалечени на повече от 2,5 км от съседни села и градове. Гарите с население над 500 ду-

¹ През 1964 г. три гари бяха обявени в градове и две гари — в селища от градски тип.

ши според функционалната им структура е уместно да се обявяват за промишлени селища или села.

Особен вид населени места се явяват селищата при ДЗС, МТС, РТС, научните институти и бази, електроцентралите, големите язовири, горските стопанства и др. Тези населени места обикновено са малки, целият им жилищен фонд е държавен и населението им периодически се сменява (отделните работници и служители живеят сами или със семействата си, докато работят в съответните предприятия и стопанства). По тези причини е по-правилно те да се числят като съставни части на съседните им села и градове, вместо да се обявяват за самостоятелен вид селища.

Дълбоки промени претърпяха и единичните и сезонно обитаваните населени места. Почти напълно изчезнаха пръснатите единични селскостопански дворове. Престанаха да съществуват чифлиците, хановите и каракачанските населени места. Силно намаля броят на пръснатите извън селата и градовете мелници и тепавици и численият състав на манастирите, като някои от последните напълно обезлюдяха. Вместо хановите по главните шосейни артерии започнаха да се появяват ресторанти, къмпинги, хотели и бензиностанции. При всички големи строителни горски, геологопроучвателни и други обекти са създадени временни населени места за работниците, а край големите градове — отделни вили и вилни зони. Разрасна се мрежата на туристическите хижи. В землищата на селата и градовете се появиха животновъдни ферми на ТКЗС и ДЗС. Всички тези и подобни на тях форми на заселване независимо от перспективите на тяхното по-нататъшно развитие също не е уместно да се обявяват за самостоятелни селища.

Разграничаването на отделните видове селища и изясняването на тяхното перспективно развитие има не само важно познавателно, но и практическо-приложно значение. Затова то трябва да получи научно обосновано разрешение и да бъде утвърдено по законодателен ред от съответните държавни органи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Б а т а к л и е в, И. — История на заселването и форми на селищата, Тр. на Статист. и-т за стопански проучвания при Соф. държ. у-т, 1936, № 2—3.
2. В е л ч е в, И. в. — Нарастване, количествена класификация и географско разпределение на градовете в България, Сборник в чест на Йордан Захариев, София, 1964, с. 107—124.
3. Г у н ч е в, Г. — Българските селища, Архив за поселищни проучвания, год. II, 1939/40, кн. 3—4.
4. Д и н е в, Л. — Селищната област по Искърския пролом, Антропогеографски проучвания, Год. Соф. у-т, Ист.-фил. ф-т, т. ХХХIХ, 1942/43.
5. Д и н е в, Л. — Колибарските селища в Средна Стара планина, Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. X, 1948.
6. Е н е в, М. и К о л е в а, Д. — Нови градове и селища от градски тип, в. «Работническо дело», бр. 252 от 8. IX. 1964.
7. И ш и р к о в, А. — Характерни черти на градовете в царство България, Год. Соф. у-т, Ист.-фил. ф-т, т. ХХI, кн. 7, 1935.
8. К о в а л е в, С. А. — Сельское расселение, Москва, 1963.
9. П е н к о в, И. и Л о з а н о в, Е. — По въпроса за нарастването и географското разпределение на градското население и градовете в НР България за 20 години социалистическо строителство, Год. СУ, Геол.-геогр. фак., 57, 1962/1963. 1964, кн. 2. География.
10. Р а з б о й н и к о в, А. — Видове населени места в България, Изв. Бълг. геогр. д-во, т. I, 1933.